
ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АПК



О. М. БОРОДИНА,
*професор, доктор економічних наук,
член-кореспондент НААН України,
заввідділом економіки
і політики аграрних перетворень,
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НААН України”,
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна*

OLENA BORODINA,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department
of Economics and Policy of Agrarian Reforms,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine,
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine*



І. В. ПРОКОПА,
*професор, доктор економічних наук,
член-кореспондент НААН України,
головний науковий співробітник відділу економіки
і політики аграрних перетворень,
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НААН України”,
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна*

IHOR PROKOPA,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Corresponding Member of the NAAS of Ukraine,
Principal Researcher of the Department
of Economics and Policy of Agrarian Reforms,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine,
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine*

УДК 338.24:338.431

МАЙБУТНЄ СІЛЬСЬКОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ — ВІД ЕКСТРАКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ ДО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

З позицій інклюзивності охарактеризовано соціально-економічну ситуацію в сільському секторі України, етапи та особливості формування його ресурсовиснажливого розвитку, що супроводжується соціальним виключенням селян. Розглянуто еволюцію становлення поняття “інклюзивний розвиток”. Обґрунтовано необхідність і розкрито умови переходу до інклюзивного розвитку в сільському секторі.

© Бородина Олена Миколаївна (Borodina Olena), 2018; e-mail: olena.borodina@gmail.com;

© Прокопа Ігор Васильович (Prokopa Ihor), 2018; e-mail: iprokopa@ukr.net.

Ключові слова: сільський сектор; інклюзивний розвиток; аграрна політика; інститути розвитку; аграрне зростання і сільський розвиток; сільські домогосподарства.

Бібл. 33.

UDC 338.24:338.431

THE FUTURE OF UKRAINE'S RURAL SECTOR — FROM EXTRACTIVE USE TO INCLUSIVE DEVELOPMENT

Socio-economic situation in Ukraine's rural sector, stages and peculiarities of the formation of its resource-exhausting development, accompanied by social exclusion of peasants, is characterized from the standpoint of inclusiveness. Evolution of the formation of the concept of "inclusive development" is considered. The necessity of transition to inclusive development in the rural sector of society is substantiated and conditions for this transition are revealed.

Keywords: rural sector; inclusive development; agrarian policy; development institutes; agrarian and rural development; rural households.

References 33.

Одна з особливостей сучасного функціонування національного господарства України — вищі, ніж у багатьох інших галузях, темпи зростання в аграрному секторі, який інколи називають локомотивом розвитку вітчизняної економіки. Водночас соціально-економічна ситуація в сільській місцевості, яка слугує просторовою, природоресурсною, соціальною та інфраструктурною базою агропродовольчого виробництва, залишається незадовільною. Головна причина цього — відсторонення української аграрної політики від розв'язання проблем сільського розвитку. Це відкрило можливість для максимального використання ресурсного потенціалу села і створеної в агропродовольчій сфері доданої вартості для збагачення окремих бізнесових груп при ігноруванні потреб та інтересів селян й інших сільських мешканців. Така політика не тільки завдає шкоди селу, але й є згубною для самого сільського господарства, оскільки виснажує ресурсну базу його подальшого розвитку. Саме тому вона потребує перегляду і коригування.

З огляду на це, **мета статті** — обґрунтувати необхідність, розкрити передумови та окреслити теоретико-методологічні засади переходу в Україні до інклюзивного розвитку сільського сектору.

Поняття сільського сектору було упроваджено в науковий обіг у 1980-ті роки й активно використовувалось у радянській та пострадянській суспільно-економічній літературі. В Україні воно розвивалося представниками наукових шкіл Л. Шепотько та В. Юрчишина і застосовувалося для позначення соціально-територіальної підсистеми суспільства, ключовими ознаками якої є проживання людей у сільській місцевості та їхня пов'язаність з виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції. У цьому понятті поєднуються територіальний і галузевий підходи, а його центральним елементом слугує людина. Понятійні межі сільського сектору є ширшими, ніж сільської місцевості (сільських територій), оскільки частина людей, які займаються виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції, проживають у міських поселеннях, а також ніж аграрного сектору, оскільки дедалі більше сільських мешканців займаються позааграрними

видами діяльності. У розвитку сільського сектору відображається взаємозв'язаність і взаємозумовленість аграрного і сільського розвитку, через які забезпечується реалізація узгоджених інтересів сільського господарства, аграрного та сільського соціуму і сільської місцевості.

На сучасному етапі розвитку національного господарства використання категорії сільського сектору актуалізується не тільки у зв'язку з необхідністю згаданого вдосконалення аграрної політики. Це зумовлено також потребою повнішого врахування назрілих проблем організації сільськогосподарського виробництва і життєвих інтересів мешканців різних категорій сільських поселень у процесі формування та функціонування об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Як говорить досвід недавно створених ОТГ, особливо тих, центрами яких є міста чи селища міського типу, специфіка сільського сектору тут нівелюється, а природні, людські, інфраструктурні ресурси сільських поселень, що увійшли до ОТГ, і прилеглих до них територій, розглядаються насамперед як потенціал для розширення діяльності діючих чи організації нових бізнесових структур та "оптимізації" мережі закладів соціальної сфери. І нарешті, сільський сектор найдоцільніше розглядати як соціально-територіальну підсистему суспільства, особливості якої необхідно враховувати у процесі переходу національного господарства до *інклюзивного* типу розвитку.

Поняття інклюзивності використовується в тих випадках, коли існує диференціація людей, зумовлена обмеженими можливостями частини з них виконувати якісь функції чи задовольняти свої потреби, що, у свою чергу, є причиною їх економічного або/та соціального відторгнення. Можливості людей, які проживають у сільській місцевості та/чи пов'язані із сільським господарством, щодо задоволення своїх життєвих потреб (у веденні економічної діяльності і, відповідно, отриманні доходів, у доступі до суспільних благ тощо) дійсно обмежені порівняно з іншими членами суспільства. Це підтверджують не тільки публікації з питань аграрного і сільського розвитку, але й роботи, присвячені проблемі соціального відторгнення.

Так, за даними Національної доповіді про людський розвиток, більш як у 44% сільських домогосподарств жоден з працездатних його членів не має постійного джерела доходів у вигляді заробітної плати, що свідчить про їх соціальне відторгнення, а більше половини працюючих у сільській місцевості зайняті некваліфікованою працею, що є ознакою їх низького статусу зайнятості. Це удвічі більше порівняно з міськими поселеннями. За багатовимірною оцінкою соціального відторгнення, яка поряд з економічними можливостями населення враховує доступність освіти, медичної допомоги, житлові умови, становище на ринку праці, можливості комунікації, доступність об'єктів соціальної інфраструктури, залучення у політичні та соціокультурні процеси, сільські мешканці є найбільш уразливіми. Ризик критичного багатоаспектного відторгнення у них втричі перевищує такий у великих містах і на 67% більший порівняно із середнім показником, а представництво сільських домогосподарств у складі критично відторгнутих сягає 52%*.

Передбачається, що перехід до інклюзивного розвитку сприятиме пом'якшенню (усуненню) економічного і соціального відторгнення у суспільстві, зокрема, й подоланню відповідних обмежень у сільському секторі. На цьому дедалі

* Україна: на шляху до соціального залучення : Національна доповідь про людський розвиток 2011. – С. 60–63, 95–101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://issuu.com/undpukraine/docs/ua_2011_ukr.

більше наголошується в науковій літературі, матеріалах Програми ООН щодо розвитку, доповідях Світового банку тощо, а також у вітчизняних документах, прийнятих чи підготовлених для виконання рішень міжнародних інституцій і форумів. Поступово формуються й науково-методичні засади інклюзивного розвитку, що включають у себе характеристику його сутності, специфічних ознак, механізмів та інших визначальних рис.

Термін “інклюзивний розвиток” уперше було використано в науковій літературі в 1998 р., однак остаточно він став її невід’ємною частиною лише у 2008 р. При цьому частіше вживаним виявилось поняття “інклюзивне зростання”, яке нерідко ототожнюється з “інклюзивний розвиток” [1].

Така підміна свідчить про ігнорування сутнісних відмінностей між зростанням і розвитком. Передумовами інклюзивного зростання є стабільно високі темпи економічного зростання, створення сприятливих виробничих умов для працевлаштування населення та його соціальна інтеграція з метою забезпечення рівного доступу до наявних можливостей [2]. Отже, інклюзивне зростання визначається як “зростання, що не тільки створює нові економічні можливості, але й забезпечує рівний доступ до них для всіх верств населення, особливо для уразливих його представників” [3]. Підґрунтям інклюзивного зростання виступають збільшення доходів у розрахунку на душу населення та забезпечення широкого доступу громадян до немонетарних складових добробуту, що стимулюється шляхом активної розробки відповідної державної політики за участі всіх заінтересованих сторін.

Інклюзивний розвиток фокусує увагу на тому, що надмірне зростання може призвести до надзвичайної концентрації ресурсів, сегментації ринків праці і, як наслідок, до соціального вилучення певних категорій осіб. Він забезпечує впровадження засад прямої демократії (реалізації громадянських, суспільних, політичних прав) та розподіл суспільних благ (послуг закладів охорони здоров’я, освіти, інфраструктури тощо) із залученням до цього процесу всіх членів суспільства [4], сприяючи у такий спосіб зростанню добробуту. Поняття інклюзивного добробуту зміщує акцент з потоків (доходів) на відтворювані запаси суспільства – людський та природний капітал, населення, інституційне середовище та час. Аналіз свідчить, що позитивне економічне зростання можливе на фоні негативного тренду розвитку інклюзивного добробуту, і у цьому випадку людський капітал переважно компенсує втрати природного капіталу. Це передбачає здійснення інвестицій у відновлювальний капітал з метою відтворення суспільного добробуту *. Таким чином, основна увага приділяється не високим темпам зростання, а інвестуванню в добробут населення – у тому числі майбутніх поколінь – та управлінню екосистемними послугами, від яких він залежить.

Підсумовуючи викладене, а також враховуючи інші висловлювання щодо сутності інклюзивного розвитку, можна погодитися з твердженням, що, попри відсутність усталеної дефініції, у цілому інклюзивним слід вважати такий тип економічного розвитку, який згуртовує суспільство на шляху дотримання стандартів і засад прав людини, а також забезпечує всім можливість брати участь у суспільному і господарському житті, користуватися результатами економічного зростання, недискримінаційність і відповідальність за прийняття і реалізацію рішень. Він ве-

* Inclusive wealth report 2012. Measuring progress toward sustainability [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ihdp.unu.edu/docs/Publications/Secretariat/Reports/SDMs/IWR%20SDM%20Low%20Resolution.pdf>.

де до скорочення бідності та дає можливість соціально виключеним людям отримувати вигоди, що виникають за рахунок економічного зростання [5, с. 74].

Важливою складовою теорії інклюзивного розвитку є питання про інституційний механізм його забезпечення. Дослідники, зазвичай з посиланням на відому книгу Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона [6], виокремлюють інклюзивні й екстрактивні **економічні та політичні інститути**. Інклюзивні економічні інститути заохочують велику кількість людей до участі в економічній діяльності з максимальним розкриттям їхніх талантів, здібностей, професійних навичок [7]. Екстрактивні економічні інститути мають протилежні властивості, тобто спрямовані на те, щоб забирати доходи і блага в однієї групи людей на користь іншої [8]. Інклюзивні політичні інститути широко розподіляють реальну владу в суспільстві між різними силами і групами, обмежують монополію кожної групи щодо застосування влади, формуючи плюралістичну політичну систему, а екстрактивні – забезпечують концентрацію влади в одних руках або в руках вузької групи осіб, що веде до пристосування економічного устрою суспільства під цілі збагачення вузької групи владних еліт [9]. Послугуючись зазначеними характеристиками інститутів, цитовані й інші автори оцінюють тип розвитку української економіки [10; 11; 12], зокрема, її аграрного сектору [13; 14; 15; 16], як екстрактивний.

Переходу суспільства до інклюзивного розвитку сприяє ряд обставин. Дослідники відзначають *нормативний чинник*, тобто потребу нівелювати крайні прояви нужденності та розширити можливості бідних у контексті існуючих моральних цінностей [4]. *Юридичні чинники* передбачають формалізацію певних соціальних норм і сприяння забезпеченню мінімально прийнятних умов життя для всіх представників суспільства (зокрема, з точки зору реалізації прав людини). *Економічні чинники* орієнтовані на покращення перспектив зростання шляхом розширення участі громадян у процесах виробництва та споживання, а також нарощування матеріального, соціального та суб'єктивного добробуту населення [17]. *Чинники безпеки* полягають у необхідності подолання диспропорцій між наявними ресурсами та засобами до існування, яке слід здійснювати шляхом забезпечення мінімального рівного доступу до таких ресурсів [18]. *Політичні чинники* передбачають урахування потреб знедолених категорій громадян у межах їх сприйняття як частини електорату в демократичній державі або як підґрунтя для функціонування комуністичного режиму. Загострення нерівності може негативно впливати на поступове зростання добробуту населення, а також призводити до надмірної експлуатації ресурсної бази.

Сільський сектор України з позицій інклюзивності: декларації, пошуки, дійсність

У радянський період розвиток сільського сектору (“колгоспно-радгоспного села”), як і всього національного (народного) господарства, регулювався командно-адміністративними методами. Вони, серед іншого, забезпечували залучення всього працездатного населення до виробничого процесу, що здійснювався на основі колективного господарювання на землі, яка перебувала в державній власності, та справедливий розподіл результатів господарювання відповідно до кількості та якості вкладеної праці. За формальним підходом, зазначене можна кваліфікувати як ознаки інклюзивного типу розвитку. Насправді ж максимально можлива частина створеної у колгоспах і радгоспах доданої вартості через систему адміністративних та економічних підойм вилучалася державою, незначна частка залишалася на задоволення мінімальних потреб селян у суспільних послугах (фор-

мування “соціальної парасольки”), а на розподіл між працівниками направлявся такий її обсяг, який не забезпечував і простого відтворення робочої сили. Решту засобів для існування селяни мали здобувати самостійно через ведення особистого підсобного господарства.

Такий спосіб функціонування сільського сектору зберігався майже до початку 1960-х років, коли стала очевидною його контрпродуктивність. Економісти-аграрники обґрунтовували шляхи виходу із ситуації на базі використання механізмів ринкового господарювання: запровадження елементів господарського розрахунку, грошової оплати праці, а згодом – пенсійного забезпечення колгоспників тощо. Рекомендації вчених поступово впроваджувались у практику. Проте тільки в останнє десятиліття існування СРСР в українському селі відбулися відчутні зміни. Рівень оплати праці в сільському господарстві сягнув середнього показника в економіці, для розвитку соціальної інфраструктури села почали направлятися бюджетні кошти, у господарській діяльності окремих колгоспів і радгоспів апробувалися нові форми організації та оплати праці, що істотно покращували її мотивацію. З’явилася надія на докорінні зміни в сільському секторі: за тодішнім висловом – “відродження села”. Ця тенденція збереглась і на початку набуття Україною незалежності: характерно, що одним із законів, прийнятих Верховною Радою тоді ще Української РСР “першого демократичного скликання”, був Закон “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України” (1990 р.).

Попри оптимістичні сподівання на майбутнє, реальний стан справ у сільському секторі України на час набуття нею політичної незалежності оцінювався як кризовий і таким залишався в подальшому. Цей стан був зумовлений тим, що суспільство, виховане на пріоритетах міста і великого промислового виробництва, не забезпечувало еквівалентного обміну між містом і селом, використовувало його як невичерпне джерело трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Відсталість соціальної інфраструктури, важкі умови праці та відчуженість селян від її результатів призвели до значного погіршення демографічної ситуації; створився дефіцит трудових ресурсів, людей, здатних самостійно господарювати [19, с. 151–152]. Такі оцінки фактично свідчать про екстрактивне використання сільського сектору тодішньою суспільно-економічною системою та екстрактивний тип розвитку самого цього сектору, в якому селяни виявились економічно і соціально вилученою верствою.

Провідні вчені економісти-аграрники того часу зазначали, що головну роль у покращенні ситуації мало б відіграти формування нової аграрної політики, спрямованої на утвердження селянина господарем на землі. Оскільки країна на той час стояла на порозі ринкових перетворень, то конкретні пропозиції стосувалися таких невідкладних завдань, як проведення земельної реформи, роздержавлення і приватизація власності в колгоспах і радгоспах, розвиток багатокладної сільської економіки, формування на принципах ринкової економіки виробничої та соціальної інфраструктур, орієнтованих на нові форми виробництва. Окремо наголошувалося на розробленні та здійсненні державної програми розвитку селянських (фермерських) господарств, кооперативів, малих форм підприємництва [19, с. 152–153].

Слід зазначити, що шляхи розв’язання перелічених та інших завдань на той час уже активно опрацьовувалися науковцями. Результати досліджень передавались органам влади, публікувались у наукових виданнях, у тому числі в журналі “Економіка України” [20; 21; 22; 23; 24], засобах масової інформації. При цьому у

пропозиціях щодо вирішення ключових проблем ринкового реформування аграрного сектору особлива увага приділялася забезпеченню реалізації інтересів широкого селянського загалу, створенню умов для продуктивної зайнятості сільського населення за місцем проживання та поліпшення його добробуту.

У загальному масиві наукових напрацювань того періоду можна виокремити щонайменше два напрями, які передбачали, за сучасною термінологією, формування засад інклюзивного розвитку сільського сектору. Один з них – обґрунтування необхідності та шляхів комплексного (взаємозв'язаного) реформування виробничої та соціальної сфер села, другий – теоретико-методологічне забезпечення роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарського призначення. Підґрунтям чи внеском у розроблення цих напрямів слугували наукові праці широкого кола дослідників, зокрема, таких вчених, як І. Лукінов, О. Онищенко, П. Гайдуцький, П. Саблук, Л. Новаковський, і багатьох інших, але визначальна роль у їх спрямуванні на забезпечення інклюзивного розвитку сільського сектору належала Л. Шепотько та В. Юрчишину.

Утіленням наукових напрацювань першого напрямку стало схвалення Верховною Радою України Концепції Національної програми відродження села на 1995–2005 роки *. Метою реалізації цієї програми проголошувалося виведення українського села на світовий рівень розвитку, створення соціально-економічних умов для відродження селянина – справжнього господаря на землі, здійснення земельної реформи та формування повноцінного життєвого середовища у сільській місцевості. В концепції було окреслено шляхи досягнення складових цієї мети, а уряду доручалося забезпечити розроблення проекту самої програми, яку мала затвердити Верховна Рада України, щоб вона набула статусу законодавчого акта. Проте це доручення так і не виконали, хоча деякі проекти програми було підготовлено, а окремі з них навіть обговорювались і схвалювались на всеукраїнських нарадах за участю представників влади, науковців та громадськості.

Напрацювання другого напрямку були повністю реалізованими. Після ряду наукових дискусій, апробацій, закріплених у нормативно-правових документах, у життя було втілено селяноцентристський підхід до земельної реформи, згідно з яким землі колективних сільськогосподарських підприємств (такий статус отримували реформовані колгоспи і радгоспи) були розпайовані між їх працівниками і в подальшому перейшли до них у приватну власність. Так було створено одну з найголовніших передумов для господарювання на землі максимально широкого кола селян. Форму цього господарювання вони мали обирати самі: самостійне ведення селянського чи фермерського господарства, створення виробничого кооперативу, господарського товариства тощо.

Однак зазначеної передумови виявилось недостатньо для переходу сільського господарства, а відтак і всього сільського сектору на інклюзивний тип розвитку. Основна маса формально отриманих селянами земельних ділянок (паїв) передавалася в оренду створюваним на місці реорганізованих колгоспів і радгоспів приватним сільськогосподарським підприємствам. Як наслідок, у процесі аграрних трансформацій у нових формах відтворювалася попередня схема організації сільськогосподарського виробництва, де головна роль відводилася великим господарським формуванням, певною мірою підтримувалося функціонування малих

* Про Концепцію Національної програми відродження села на 1995–2005 роки : Постанова Верховної Ради України від 04.02.1991 р. № 3924-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>.

фермерських господарств – юридичних осіб і допускалось існування особистих селянських (аналогів особистих підсобних) господарств (ОСГ). Зрештою сформувалася надмірно поляризована дуальна структура аграрного виробництва, яка представлена корпоративним (агрохолдингами, вертикально інтегрованими структурами, господарськими товариствами тощо) та індивідуальним (фермерськими господарствами сімейного типу та ОСГ) секторами.

Такі результати ринкового трансформування сільського господарства пояснюються кількома причинами. Визначальний вплив на них справили інерційність інституціонального середовища (особливо у частині неформальних норм, правил та інститутів) і ментальність учасників реформаторських дій на державному, регіональному та низовому рівнях, сформованих попередньою командно-адміністративною системою [25, с. 5]. Варто підкреслити, що в умовах економічної кризи та реформаторських пертурбацій загальний обсяг сільськогосподарського виробництва у 1990-х роках скоротився більш як удвічі, причому в сільгосп підприємствах у 1999 р. він становив усього 28% від рівня 1990 р., а в господарствах населення залишився практично на тому самому рівні (98%). Нагальна потреба зупинити спад виробництва підштовхнула до виправлення ситуації звичними для вихідців з командно-адміністративної системи методами: вжиттям вольових заходів щодо прискорення реформ і повернення до надання преференцій новоствореним, але вже на приватних засадах, сільгосп підприємствам. Представники корпоративного сектору отримували дедалі зростаючу підтримку. Водночас до індивідуального сектору культивувалося ставлення як до “неперспективного”. Створювалися також сприятливі умови для залучення до сільського господарства промислового і фінансового капіталу, у тому числі зарубіжного. Наростає домінування корпоративного агровиробництва, в якому швидко розширювався “агрохолдинговий” сегмент, супроводжувалося посиленням екстрактивних економічних і політичних інститутів, унаслідок чого на середину 2010-х років у сільському секторі утвердився еколого- та соціально виснажливий тип розвитку.

Вживані заходи привели до очікуваних результатів. Призупинилося падіння і розпочалося зростання обсягів виробництва завдяки істотному підвищенню врожайності “монокультур-лідерів” (соняшнику, кукурудзи, ріпаку, сої), активізувалася роль вітчизняного аграрного сектору на зовнішньому агропродовольчому і фінансовому ринках, експорт окремих видів сільськогосподарської продукції сягнув вражаючих масштабів, посилилася бюджетоутворююча функція сільського господарства. Разом з тим надмірно високими темпами зростали техногенне навантаження на екосистеми, посилювалася деформація галузевої та продуктової структур виробництва, відбувалося витіснення селян до низькодохідного неформального сектору сільської економіки. Останнє стало однією з причин сільської бідності та деградації людського капіталу села. Досі у сільській місцевості залишаються високими депопуляція, реальне і приховане безробіття, що зумовлює трудову міграцію населення, погіршує доступ до суспільних благ.

Указані процеси неоднозначно сприймалися суспільством у цілому і науковою громадськістю зокрема. Одні науковці підтримували обраний напрям аграрних перетворень і обґрунтовували механізми всебічної інтенсифікації сільського господарства на основі його концентрації та перетворення на різновид промислового виробництва. Інші – застерігали від зосередження у вертикально інтегрованих структурах невиправданих обсягів землекористування, монокультуризації, ігнорування багатофункціонального призначення сільського господарства і т. п.,

що суперечить засадам сталого розвитку і підриває стабільне існування сільського сектору в довгостроковій перспективі. В аграрно-економічній науці продовжував розвиватися напрям, який свого часу був започаткований дослідженнями соціально-економічного розвитку села, а згодом, під впливом новітніх процесів і світових течій, оформився як дослідження питань сільського розвитку. В Інституті економіки та прогнозування НАН України ці дослідження виокремили і проводять у відділі економіки та політики аграрних перетворень. У 2011 р. колектив співробітників відділу отримав державне свідоцтво реєстрації авторського права на наукові розробки “Сільський розвиток на сталій основі: теорія і методологія, індикатори оцінки, практика реалізації”.

Важливим підґрунтям для опрацювання цим колективом основних засад функціонування вітчизняного сільського сектору в умовах становлення ринкової економіки стало дослідження особливостей взаємозв'язаного розвитку сільського господарства і села у процесі еволюції Спільної аграрної політики Європейського Союзу (САП ЄС). Етапи становлення і розвитку САП ЄС, досвід адаптації аграрного сектору країн Центральної та Східної Європи до САП ЄС, трансформація інституційної моделі європейської аграрної політики дістали відображення у колективній монографії [26]. У ній, серед іншого, було показано, що логічним наслідком еволюції САП ЄС стало формування напряму сільського розвитку як однієї з підвалин європейської аграрної політики, що найбільшою мірою пов'язує розвиток сільського господарства і села, і розкрито необхідність формування такої самої складової аграрної політики в Україні.

Подальші дослідження в межах зазначеного напряму аграрно-економічної науки розвивались упродовж останнього десятиліття в Інституті економіки та прогнозування НАН України в логічній послідовності – від опрацювання теоретико-методологічних засад сталого сільського розвитку та соціоекономічної моделі розвитку агросфери України до обґрунтування шляхів формування державної політики сільського розвитку на базі адаптаційного потенціалу громад та імплементації у вітчизняну практику європейських підходів до реалізації такої політики. Основні результати цих досліджень друкувались у періодичних виданнях, у тому числі в журналі “Економіка України” [27; 28; 29; 30], а за підсумками виконання відповідних науково-дослідних робіт було видано ряд монографій та наукових доповідей [25; 31; 32; 33]. Ішлося про головні напрями зміцнення економічного потенціалу сільського розвитку, зокрема, й на основі запровадження інституційної та фінансової підтримки сімейного типу господарювання у сільському господарстві та диверсифікації господарської діяльності на селі; подолання інституційних обмежень у розвитку сільського сектору з метою забезпечення зростання суспільного добробуту і прогресивних змін у сільських громадах; формування політики сільського розвитку за методологічним підходом “від громади до держави”, що забезпечує консолідацію зусиль, активів та діяльності щодо поліпшення якості життя у сільській місцевості.

Зазначені пропозиції знайшли певне розуміння у політичних колах, органах виконавчої влади, які є відповідальними за формування і реалізацію аграрної та регіональної політик, і місцевого самоврядування. Про це свідчать заяви і деякі рішення щодо сприяння розвитку сімейного фермерства, поліпшення умов життєзабезпечення сільського населення у процесі децентралізації влади тощо. Однак спроби реалізації відповідних заходів стикаються із спротивом екстрактивних інститутів, які домінують в економічному і політичному механізмах функціонування сільського сектору.

Умови і завдання переходу до інклюзивного типу розвитку в сільському секторі

Сільський сектор – соціально-територіальна підсистема суспільства, отже, його перехід до інклюзивного розвитку пов'язаний насамперед з розгортанням відповідних процесів у всьому суспільстві та державі. Україна не може ігнорувати той факт, що у глобальному вимірі ідеї інклюзивності дедалі більше поширюються. Це відбувається передусім у зв'язку з поглибленим трактуванням сутності сталого розвитку.

Так, на саміті ООН зі сталого розвитку, який відбувся у межах 70-ї сесії Генеральної асамблеї ООН у вересні 2015 р., було прийнято підсумковий документ “Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року”. В ньому визначено 17 цілей (подолання бідності, голоду, забезпечення здорового способу життя, гендерної рівності, доступу до якісної освіти, водних ресурсів, джерел енергії та ін.) і 169 завдань сталого розвитку. При цьому тема інклюзивності в різних виразах (наприклад, “сприяння... гідній праці *для всіх*”) є у формулюваннях практично кожної з цілей, а в окремих з них прямо вживається термін “інклюзивний”, поданий в українському перекладі словами “всеохоплюючий” і “загальний”.

У 2018 р. на Всесвітньому економічному форумі в Давосі презентовано альтернативну систему оцінки економічного розвитку країн, за якою визначається індекс (або рейтинг) інклюзивного розвитку (Inclusive Development Index). Цей показник враховує не тільки величину ВВП, але й 11 параметрів, які повніше відображають реальний стан справ у країні, а не тільки її виробничі потужності. Серед них: очікувана тривалість здорового способу життя, рівень зайнятості населення, рівень бідності, коефіцієнти розшарування суспільства за доходами і за розподілом багатства, коефіцієнт демографічного навантаження, розмір державного боргу та ін. За цим показником інклюзивність економічного розвитку в Україні за останні п'ять років знизилася на 6,8%, що відображає зменшення кількості людей, яких фактично залучено до процесу економічного зростання і які отримують вигоди від нього*.

В Україні ведеться певна робота щодо забезпечення реалізації Цілей сталого розвитку (ЦСР), затверджених на згаданому саміті ООН. Цьому, зокрема, присвячено Національну доповідь, підготовлену Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та схвалену Міжвідомчою робочою групою високого рівня для організації процесу імплементації ЦСР для України**. До складу групи входили 17 представників міністерств і відомств на рівні заступників міністрів.

У доповіді, крім перелічених 17 ЦСР, викладено 86 завдань, які необхідно виконати Україні в період до 2030 р. ЦСР, які адаптовано для України, подано як у повних формулюваннях, що практично відтворюють визначення глобальних ЦСР, так і у скорочених національних формулюваннях. В останніх, на жаль, дещо втрачено акцент на інклюзивність розвитку. Це стосується, зокрема, другої цілі – “Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства”. У скороченому національному визначенні її сформульовано як “Подолання голоду, розвиток сільського

* Україна потрапила до ТОП-50 країн за інклюзивністю економічного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://economics.unian.ua/other/2358558-ukrajina-potrapi-do-top-50-krajin-za-inklyuzivnistyu-ekonomichnogo-rozvitku.html>.

** Цілі сталого розвитку: Україна : Національна доповідь 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainable-development-goals--2017-baseline-national-report.html>.

господарства”, тобто посилення на сталий (з дотриманням екологічних і соціальних вимог) характер розвитку вилучено. Ще більше не відображає інклюзивної сутності цієї цілі третє завдання щодо її досягнення. Його глобальне визначення сформульовано так: “2.3. До 2030 року подвоїти продуктивність сільського господарства і доходи дрібних виробників продовольства (тут і далі курсив наш. – О.М.Б., І.В.П.), зокрема, жінок, представників корінних народів, фермерських сімейних господарств, скотарів і рибалок, у тому числі шляхом забезпечення гарантованого та рівного доступу до землі, інших виробничих ресурсів і факторів сільськогосподарського виробництва, знань, фінансових послуг, ринків, можливостей для збільшення доданої вартості та зайнятості в несільськогосподарських секторах” *. У національному ж визначенні відповідне завдання викладено в такій редакції: “Підвищити вдвічі продуктивність сільського господарства, в першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій”. Таке завдання можна виконати, ігноруючи вимоги інклюзивності. Очевидно, зважаючи на цей недолік національного формулювання, в поясненні до нього написано: “Завдання конкретизовано та скорочено, проте передбачається аналіз за повним визначенням”.

Наступним кроком щодо забезпечення реалізації в Україні ЦСР можна вважати підготовку проекту Стратегії сталого розвитку України до 2030 року та Національного плану дій до 2020 року з впровадження стратегії. Цю розробку виконано українськими експертами за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та Глобального екологічного фонду в межах проекту “Інтеграція положень Конвенції Ріо в національну політику України”. Як зазначається у преамбулі, розроблення стратегії зумовлене потребою забезпечити врахування ЦСР у процесах стратегічного планування, макроекономічного прогнозування та програмування розвитку, а також реформування вітчизняної статистики, що дозволить розбудувати нову систему моніторингу суспільного прогресу **.

У даному документі більшою мірою, ніж у Національній доповіді, увага акцентується на аспектах інклюзивного розвитку. Зокрема, у завданнях, спрямованих на досягнення операційної цілі “Сприяти сталому розвитку агропромислового комплексу” ***, незважаючи на її назву, практично дослівно відтворено представлене формулювання завдання 2.3 ЦСР, прийнятих самітом ООН, де йдеться про підвищення вдвічі доходів дрібних виробників сільськогосподарської продукції до 2030 р. Передбачено сприяння створенню та розвитку малих сільськогосподарських підприємств (до 50 га земельних угідь), збільшення інвестицій у сільську інфраструктуру тощо. Особливості інклюзивного розвитку сільського сектору виокремлюються і в інших частинах проекту стратегії, наприклад, одне із завдань стосується скорочення міжпоселенських диспропорцій у доступі населен-

* Там же. – С. 149.

** Стратегія сталого розвитку України до 2030 року. Проект-2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/Sustainable-Dev-Strategy-for-Ukraine-by-2030.html>.

*** Термін “агропромисловий комплекс” (АПК) відображає лінійність міжгалузевих зв’язків у централізовано-плановій системі господарювання, організаційне і структурне об’єднання на державному рівні: галузей промисловості, які здійснювали виготовлення засобів виробництва для сільського господарства; безпосередньо сільськогосподарське виробництво; групу галузей, пов’язаних з виробництвом продовольства та предметів широкого вжитку із сільськогосподарської сировини; транспортування; постачання та торгівлю. Міжгалузеві зв’язки в АПК є централізовано регульованими, оскільки всіма його складовими управляли з єдиного центру, і вони функціонували за єдиним державним планом (що у ринковій економіці є принципово неможливим).

ня до послуг. Очевидно, з набуттям стратегією статусу нормативно-правового акта її положення стануть обов'язковими для виконання, що спонукатиме в цілому до формування інклюзивних інститутів розвитку, зокрема, у сільському секторі.

Ще одним глобальним чинником сприяння становленню інклюзивного типу сільського розвитку є активізація зусиль третього сектору. Представники громадянського суспільства різних країн світу виокремили і сформулювали фундаментальні права селян та інших осіб, які працюють у сільській місцевості, виклали їх у формі декларації, яку запропонували для обговорення у Раді ООН з прав людини та подальшого прийняття Генеральною асамблеєю ООН. У Декларації йдеться про права селян на землю як умову забезпечення їм адекватного рівня життя, на працю і соціальний захист, гідний дохід і засоби існування, продовольчий суверенітет, а також про особливості реалізації інших прав, зафіксованих Загальною декларацією прав людини. Поширення ідей Декларації серед селянського загалу, усієї громадськості України, підтримка нашою державою її прийняття як офіційного документа ООН стимулювали б формування інклюзивних інститутів розвитку сільського сектору, зокрема, у частині неформальних норм і правил.

У зв'язку з викладеним необхідно звернути увагу на важливу обставину, яка висвітлюється в наукових публікаціях з питань інклюзивного розвитку: зміну бачення людини, що перебуває в центрі цього розвитку. Зазначається, що концепція інклюзивного розвитку істотно відрізняється від візії *homo economicus* – людини, яка функціонує в умовах вільного конкурентного ринку з мінімальними регуляторними функціями і відповідно до вимог цього ринку приймає кожне господарське рішення, виходячи з максимізації своїх індивідуальних короткострокових вигід. Інклюзивний розвиток є близьким до візії *homo cooperativus* – людини, спроможної стримати своє користюлюбство, здатної до тривалої співпраці та врахування у своїх рішеннях інтересів інших людей у довгостроковій перспективі [5, с.75].

Перехід до інклюзивного типу розвитку в сільському секторі, безумовно, потребує істотних змін у державній аграрній політиці, коригування регіональної політики в частині регулювання розвитку сільських територій, зваженої реалізації заходів щодо реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади.

Удосконалення аграрної політики мало б стосуватися насамперед унормування структури сільського господарства. В Україні, як і в інших країнах, реально існують три типи сільськогосподарського виробництва: *капіталістичний* (мета – максимізація прибутку), *підприємницький* (мета – нарощування виробництва на сталій основі), *селянський* (мета – збереження і підвищення якості сільського способу життя). Проте вони не є формалізованими, а господарюючі суб'єкти, що їх представляють, функціонують у різних організаційно-правових формах. Необхідно визначити критерії, за якими той чи інший суб'єкт належить до однієї з трьох груп виробників, вимоги щодо організації та ведення їхньої діяльності, використання ресурсного потенціалу сільської місцевості та участі у його відтворенні. Необхідно також запровадити порядок поділу виробників сільськогосподарської продукції, що ґрунтується на європейських підходах до оцінювання їх економічного потенціалу, на великі, середні та малі. Державна ж політика щодо підтримки аграрного виробництва мала б бути диференційованою з урахуванням типу та економічного потенціалу господарюючих суб'єктів.

Орієнтація на інклюзивний розвиток сільського сектору передбачає переспрямування форм і засобів державного регулювання сільського господарства на

створення сприятливих умов для функціонування селянського типу сільськогосподарського виробництва і малих господарських формувань. В Україні задекларовано курс на підтримку малих форм господарювання шляхом формування “фермерського укладу європейського зразка”. Так, у 2017 р. ухвалено Концепцію розвитку фермерських господарств і сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки, а в державному бюджеті на 2018 р. на такі цілі виділено 1 млрд. грн. Однак це перші та поки що незначні кроки щодо справжнього сприяння селянському типу господарювання. Останнє має включати в себе преференції селянам на ринку землі, в оподаткуванні, соціальному страхуванні; спрощені порядки реєстрації господарської діяльності, обліку, звітності; заохочення до несільськогосподарської зайнятості, інших видів диверсифікації доходів тощо. В механізми функціонування суб’єктів капіталістичного і підприємницького типів господарювання слід було б вбудувати підйоми повнішого направлення отримуваних ними доходів селянам, чий ресурси чи праця залучаються до виробничого процесу. В цілому державне регулювання розвитку аграрного сектору має включати в себе проведення повноцінної політики сільського розвитку.

Щодо регіональної політики, то в Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, затвердженій Кабінетом Міністрів України у 2014 р., на відміну від попередніх подібних документів, виокремлено ряд положень, спеціально присвячених розвитку села. Це, зокрема: надання державної підтримки для підвищення рівня облаштування сільської місцевості як сфери життя, діяльності та побуту селян; раціоналізація структури сільськогосподарського виробництва для підвищення його доданої вартості; стимулювання зайнятості населення у сільській місцевості поза сферою сільськогосподарського виробництва, пріоритетний розвиток інженерної інфраструктури (насамперед автомобільних доріг, телекомунікацій, об’єктів комунального господарства, освіти й охорони здоров’я тощо).

У цілому це позитивні напрями діяльності, спрямовані на поліпшення умов життя на селі. Однак, щоб вона мала інклюзивний характер, до реалізації необхідних заходів та, відповідно, отримання ефектів від їх виконання потрібно було б залучити максимальну кількість населення, причому насамперед те, яке не має доступу до потрібних йому благ і послуг. Очевидно, що це вимагатиме розроблення інклюзивних формальних і неформальних норм і правил діяльності людських спільнот, у тому числі у процесі реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади.

Висновки

Перехід до інклюзивного розвитку – один з найбільш обнадійливих напрямів соціально-економічних трансформацій у сучасному світі. Особливо актуальним він є для сільського сектору України, в якому економічне зростання протягом тривалого часу супроводжується проявами екстрактивного, ресурсовиснажливого господарювання у сільському господарстві та соціального виключення селян.

Розроблення теоретичних і прикладних засад економічно і соціально врівноваженого розвитку вітчизняного сільського сектору, які можна вважати предтечею формування основ його інклюзивного розвитку, було започатковано в Україні в радянський період, продовжилось на етапі ринкових трансформацій і розвинулось в обґрунтуванні концепції сільського розвитку на базі громад. Результати цих досліджень публікувались у наукових виданнях, у тому числі в журналі “Економіка України”, періодичній пресі, передавались органам влади та представни-

кам господарюючих суб'єктів. Незважаючи на це, на розвиток сільського сектору визначально впливають екстрактивні інститути, хоча час від часу декларується необхідність переходу до інклюзивних підходів.

Важливими умовами переходу до інклюзивного розвитку в сільському секторі є реалізація Україною заходів щодо забезпечення досягнення ЦСР, проголошених на саміті ООН у 2015 р., а також підтримка і втілення в життя ідей декларації прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, що спонукатиме до вдосконалення вітчизняної аграрної політики, формування національної політики сільського розвитку та становлення інклюзивних інститутів розвитку на селі.

Список використаної літератури

1. *Gupta J., Pouw N.R., Ros-Tonen M.A.F.* Towards an elaborated theory of inclusive development // *European Journal of Development Research*. – 2015. – No. 27 (4), P. 541–559 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.researchgate.net/publication/281652508_Towards_an_Elaborated_Theory_of_Inclusive_Development.
2. *Ali I., Zhuang J.* Inclusive growth toward a prosperous Asia: policy implications / ERD Working Paper No. 97. – Manila : Asian Development Bank, 2007.
3. *Ali I., Son N.N.* Measuring inclusive growth // *Asian Development Review*. – 2007. – Vol. 24 (1). – P. 11–31.
4. *Sachs I.* Inclusive development strategy in an era of globalization / Working Paper No. 35. – Geneva : International Labour Organization, 2004. – P. 1–28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.464.6665&rep=rep1&type=pdf>.
5. *Kosiedowski W.* Концепція розвитку інклюзивного і jej реалізація в Європі Środkowo-Wschodniej. – С. 67–89 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/articles/RIESW_1732-1395_14-5-276.pdf.
6. *Аджемоглу Д., Робінсон Дж.* Чому нації занепадають: походження влади, багатства та бідності ; [пер. з англ.]. – К. : Наш формат, 2016. – 440 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://andronum.com/index.php?dispatch=products.download_fragment2&product_id=16749.
7. *Базиліук А.В., Жулин О.В.* Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку // *Економіка та управління на транспорті*. – 2015. – Вип. 1. – С. 19–29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://publications.ntu.edu.ua/eut/2015-01/019-029.pdf>.
8. *Судин Д.* Чому нації занепадають? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/acemoglu-robinson-book-review>.
9. *Унковська Т.* Україна. Шлях до рабства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://dt.ua/internal/ukrayina-shlyah-do-rabstva-265977_.html.
10. *Гриценко А.А.* Економіка України на шляху до інклюзивного розвитку // *Економіка і прогнозування*. – 2016. – № 2. – С. 7–20.
11. *Павленко Н.В.* Екстрактивні інститути в енергетичному секторі економіки України / *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. – С. 410–413.
12. *Дульська І.В.* Інформаційно-комунікаційні технології як технологічний базис інклюзивного соціального та економічного зростання // *Український соціум*. – 2018. – № 1. – С. 59–73.
13. *Зінчук Т.О.* На початку пошуку стратегії інклюзивного зростання сільської економіки: світовий та європейський підхід // *Вісник Сумського національного*

аграрного університету. – Сер. : Економіка і менеджмент. – 2016. – Вип. 4 (68). – С. 132–136 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ir.znau.edu.ua/handle/123456789/7458>.

14. Ковальчук О.Д. Агробізнес як складова розвитку сільських територій // Інноваційна економіка. – 2017. – № 3-4 (68). – С. 118–123.

15. Лопатинський Ю.М. Свідома та несвідома модернізація аграрних інституцій // АгроСвіт. – 2013. – № 19. – С. 3–8.

16. Лопатинський Ю.М., Кифяк В.І. Розвиток аграрного сектора національної економіки на інституційних засадах : моногр. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 248 с.

17. Pouw N., McGregor A. An economics of wellbeing: what would Economics look like if it were focused on human wellbeing? / IDS. Working Paper No. 436. – 2014. – 24 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.2040-0209.2014.00436.x>.

18. Murshed S.M., Gates S. Spatial-horizontal inequality and the Maoist insurgency in Nepal // Review of Development Economics. – 2005. – Vol. 9 (1). – P. 121–134 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1467-9361.2005.00267.x>.

19. Відродження українського села : матер. наук.-практ. конф. 12–14 листопада 1991 року, Полтава; [під ред. Л.О. Шепотько]. – К. : Урожай, 1992. – 160 с.

20. Юрчишин В. До питання про багатокладність сільського господарства // Економіка Радянської України. – 1990. – № 11. – С. 49–54.

21. Онищенко О., Юрчишин В. Роздержавлення: деякі питання методології та організації // Економіка Радянської України. – 1991. – № 10. – С. 15–25.

22. Онищенко О., Юрчишин В. Концептуальні основи аграрної політики суверенної України // Економіка України. – 1992. – № 5. – С. 15–24.

23. Лукінов І., Шепотько Л. Продуктивні сили села – основа його відродження і прогресу // Економіка України. – 1993. – № 3. – С. 8–12.

24. Лукінов І., Шепотько Л. Про Національну програму відродження села // Економіка України. – 1994. – № 6. – С. 3–16.

25. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. ; [за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи]. – К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2012. – 56 с.

26. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції ; [за ред. О.М. Бородіної]. – Ужгород : ІВА. – 2006. – 496 с.

27. Бородіна О., Прокопа І. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 74–85; № 5. – С. 59–67.

28. Гець В., Юрчишин В., Бородіна О., Прокопа І. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення) // Економіка України. – 2011. – № 12. – С. 4–14.

29. Бородіна О., Прокопа І. Аграрний розвиток і саморозвиток громад: модернізація через взаємну адаптацію (теоретико-методологічний аспект) // Економіка України. – 2014. – № 4. – С. 55–72.

30. Бородіна О., Прокопа І. Подолання структурних деформацій в аграрному секторі України: інституціалізація і модернізація малотоварного сільськогосподарського виробництва // Економіка України. – 2015. – № 4. – С. 88–96.

31. Теорія, політика та практика сільського розвитку ; [за ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи]. – К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2010. – 376 с.

32. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір ; [за ред. О.М. Бородіної]. – К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2012. – 320 с.
33. Політика сільського розвитку на базі громад : наук. доп. ; [за ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи, О.Л. Попової]. – К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2015. – 70 с.

References

1. Gupta J., Pouw N.R., Ros-Tonen M.A.F. Towards an elaborated theory of inclusive development. *European Journal of Development Research*, 2015, No. 27 (4), pp. 541–559, available at: https://www.researchgate.net/publication/281652508_Towards_an_Elaborated_Theory_of_Inclusive_Development.
2. Ali I., Zhuang J. Inclusive growth toward a prosperous Asia: policy implications. ERD Working Paper № 97. Manila, Asian Development Bank, 2007.
3. Ali I., Son N.N. Measuring inclusive growth. *Asian Development Review*, 2007, Vol. 24 (1), pp. 11–31.
4. Sachs I. Inclusive development strategy in an era of globalization. Working Paper No. 35. Geneva, International Labour Organization, 2004, pp. 1–28, available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.464.6665&rep=rep1&type=pdf>.
5. Kosiedowski W. Koncepcja rozwoju inkluzywnego i jej realizacja w Europie Środkowo-Wschodniej [Concept of inclusive development and its implementation in Central-Eastern Europe], available at: http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/articles/RIESW_1732-1395_14-5-276.pdf [in Polish].
6. Acemoglu D., Robinson J. *Chomu Natsii Zanedadayut': Pokhodzhennya Vlady, Bahatstva ta Bidnosti* [Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty]. Kyiv, Nash format, 2016, available at: https://andronum.com/index.php?dispatch=products.download_fragment2&product_id=16749 [in Ukrainian].
7. Bazilyuk A.V., Zhulyn O.V. *Inklyuzyvne zrostannya yak osnova sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku* [Inclusive growth as a basis of socio-economic development]. *Ekonomika ta upravlinnya na transporti – Economy and management in transport*, 2015, Iss. 1, pp. 19–29, available at: <http://publications.ntu.edu.ua/eut/2015-01/019-029.pdf> [in Ukrainian].
8. Sudyn D. *Chomu natsii zanedadayut'?* [Why do nations fail?], available at: <http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/acemoglu-robinson-book-review> [in Ukrainian].
9. Unkovs'ka T. *Ukraina. Shlyakh do rabstva* [Ukraine. The path to slavery], available at: https://dt.ua/internal/ukrayina-shlyah-do-rabstva-265977_.html [in Ukrainian].
10. Grytsenko A.A. *Ekonomika Ukrainy na shlyakhu do inklyuzyvnoho rozvytku* [The economy of Ukraine on the path to inclusive development]. *Ekonomika i prognozuvannya – Economy and forecasting*, 2016, No. 2, p. 7–20 [in Ukrainian].
11. Pavlenko N.V. *Ekstraktyvni instytuty v enerhetychnomu sektori ekonomiky Ukrainy* [Extractive institutes in the energy sector of Ukraine's economy]. Proceedings from: *Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsial'noho rozvytku derzhavy. VI mizhnar. nauk.-prakt. konf.* [Modern problems of legal, economic and social development of the state. The VI international scientific and practical conference]. Kharkiv, Kharkiv National University of Internal Affairs, 2017, pp. 410–413 [in Ukrainian].
12. Dul's'ka I.V. *Informatsiino-komunikatsiini tekhnologii yak tekhnolohichniy bazys inklyuzyvnoho sotsial'noho ta ekonomichnoho zrostannya* [Information and communication technologies as a technological basis for inclusive social and economic growth]. *Ukrains'kyi sotsium – Ukrainian society*, 2018, No. 1, pp. 59–73 [in Ukrainian].

13. Zinchuk T.O. *Na pochatku poshuku stratehii inklyuzyvnoho zrostannya sil's'koi ekonomiky: svitovi ta evropeis'kyi pidkhid* [Search strategy at the beginning of growth inclusive rural economy: world and European approach]. *Visnyk Sums'koho natsional'noho agrarnogo universytetu. Seriya: Ekonomika i menedzhment – Bulletin of the Sumy NAU. Ser.: Economics and Management*, 2016, Iss. 4 (68), pp. 132–136, available at: <http://ir.znau.edu.ua/handle/123456789/7458> [in Ukrainian].

14. Koval'chuk O.D. *Agrobiznes yak skladova rozvytku sil's'kykh terytorii* [Agribusiness as a component of the development of rural areas]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, 2017, No. 3-4 (68), pp. 118–123 [in Ukrainian].

15. Lopatyns'kyi Yu.M. *Svidoma ta nesvidoma modernizatsiya agrarnykh instytutstii* [Conscious and unconscious modernization of agrarian institutions]. *AgroSvit – AgroWorld*, 2013, No. 19, pp. 3–8 [in Ukrainian].

16. Lopatyns'kyi Yu.M., Kyfyak V.I. *Rozvytok Agrarnoho Sektora Natsional'noi Ekonomiky na Instytutstiiinykh Zasadakh* [Development of Agrarian Sector of the National Economy on an Institutional Basis]. Chernivtsi, Chernivtsi National University, 2014 [in Ukrainian].

17. Pouw N., McGregor A. An economics of wellbeing: what would economics look like if it were focused on human wellbeing? IDS Working Paper No. 436, 2014, available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.2040-0209.2014.00436.x>.

18. Murshed S.M., Gates S. Spatial-horizontal inequality and the Maoist insurgency in Nepal. *Review of Development Economics*, 2005, Vol. 9 (1), pp. 121–134, available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1467-9361.2005.00267.x>.

19. Proceedings from: *Vidrodzhennya ukrains'koho sela. Nauk.-prakt. konf., 12–14 lystopada 1991 roku, Poltava* [Renaissance of the Ukrainian village. Scientific and practical conference, November 12–14, 1991, Poltava]. L.O. Shepot'ko (Ed.). Kyiv, Urozhai, 1992 [in Ukrainian].

20. Yurchyshyn V. *Do pytannya pro bahatoukladnist' sil's'koho hospodarstva* [On the issue of multistructural agriculture]. *Ekonomika Radyans'koi Ukrainy – Economy of Soviet Ukraine*, 1990, No. 11, pp. 49–54 [in Ukrainian].

21. Onyshchenko O., Yurchyshyn V. *Rozderzhavlennya: deyaki pytannya metodolohii ta organizatsii* [Denationalization: some issues of methodology and organization]. *Ekonomika Radyans'koi Ukrainy – Economy of Soviet Ukraine*, 1991, No. 10, pp. 15–25 [in Ukrainian].

22. Onyshchenko O., Yurchyshyn V. *Kontseptual'ni osnovy agrarnoi polityky suverennoi Ukrainy* [Conceptual foundations of agrarian policy of sovereign Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 1992, No. 5, pp. 15–24 [in Ukrainian].

23. Lukinov I., Shepot'ko L. *Produktyvni syly sela – osnova ioho vidrodzhennya i progresu* [The productive forces of the village – the basis of its revival and progress]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 1993, No. 3, pp. 8–12 [in Ukrainian].

24. Lukinov I., Shepot'ko L. *Pro Natsional'nu programu vidrodzhennya sela* [About the National village revival program]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 1994, No. 6, pp. 3–16 [in Ukrainian].

25. *Ukrains'ka Model' Agrarnoho Rozvytku ta ii Sotsioekonomichna Pereorientatsiya* [Ukrainian Model of Agrarian Development and its Socioeconomic Reorientation]. V.M. Heyets, O.M. Borodina, I.V. Prokopa (Eds.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2012 [in Ukrainian].

26. *Agrarnyi Sektor Ukrainy na Shlyakhu do Evrointegratsii* [Agrarian Sector of Ukraine on the Way to European Integration]. O.M. Borodina (Ed.). Uzhgorod, IVA, 2006 [in Ukrainian].

27. Borodina O., Prokopa I. *Sil's'kyi rozvytok v Ukraini: problemy stanovlennya* [Rural development in Ukraine: problems of formation]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2009, No. 4, pp. 74–85; No. 5, pp. 59–67 [in Ukrainian].

28. Heyets V., Yurchyshyn V., Borodina O., Prokopa I. *Sotsioekonomichna modernizatsiya agrarnoho sektoru Ukrainy (kontseptual'ni polozhennya)* [Socioeconomic modernization of agrarian sector of Ukraine (conceptual provisions)]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2011, No. 12, pp. 4–14 [in Ukrainian].

29. Borodina O., Prokopa I. *Agrarnyi rozvytok i samorozvytok gromad: modernizatsiya cherez vzaemnu adaptatsiyu (teoretyko-metodolohichniy aspekt)* [Agrarian development and self-development of communities: modernization through the mutual adaptation (methodological-theoretic aspect)]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2014, No. 4, pp. 55–72 [in Ukrainian].

30. Borodina O., Prokopa I. *Podolannya strukturnykh deformatsii v agrarnomu sektori Ukrainy: instytutsializatsiya i modernizatsiya malotovarnoho sil's'kohospodars'koho vyrobnytstva* [The overcoming of structural deformations in Ukraine's agrarian sector: institutionalization and modernization of a small scale agricultural production]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2015, No. 4, pp. 88–96 [in Ukrainian].

31. *Teoriya, Polityka ta Praktyka Sil's'koho Rozvytku* [Theory, Policy and Practice of Rural Development]. O.M. Borodina, I.V. Prokopa (Eds.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2010 [in Ukrainian].

32. *Sotsioekonomichniy Rozvytok Sil's'koho Hospodarstva i Sela: Suchasnyi Vymir* [Socioeconomic Development of Agriculture and Rural Areas: Current Dimension]. O.M. Borodina (Ed.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2012 [in Ukrainian].

33. *Polityka Sil's'koho Rozvytku na Bazi Gromad* [Rural Development Policy Based on Communities]. O.M. Borodina, I.V. Prokopa, O.L. Popova (Eds.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2015 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 25 червня 2018 р.
The article was received by the Editorial staff on June 25, 2018.*